

СЫЛДЫСЧЫГАШ

№14
(2826)

АПРЕЛЬ
3
ВТОРНИК 2007
ЧЫЛ

1945 чылдың
март 1-де
үндөзилеттинген.

1990 чылдың
февраль 1-де катап
тургустунган.

Хүнүнүн үнөри: 7.02; ажары: 20.04
Хүн дүртүнүн узуну: 13.02
Айының үнөри: 21.32
ажары: 6.42

Солун вторник санында үнөр.
Садар өртөз дугуржулга
езугаар.

СЫЛАМЫСТЫҢ МЕДЭЭЗИ

• Март 15 — Бүгү делегейиниң хереглекчилер хүнү

“ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИ — СИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИҢЕР!”

Бо чылын Бүгү делегейиниң хереглекчилер эргелери камгалаарының хүнү “Хереглекчилерниң эргелери — Силерниң эргелериңер!” деп кыйгының адаа-биле чуртка эрткен. Мооң-биле холбаштыр хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының талазы-биле ук федералдыг албанның республикада эргелелиниң ажалдакчылары март 12-16 хүннеринде Кызыл, Ак-Довурак хоорайларга болгаш кожууннарда хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының дугайында хоойлу-дүрүмнерге хамаарышкан тайылбыр ажалдарын албан черлери, организацияларга, өөредилге черлеринге чоруткан.

Өвүр, Мөңгүн-Тайга кожууннарның улуг классгарының өөреникчилери — келир үениң хереглекчилери болгаш садыг адырының ажалдакчылары садыг-саймаа талазы-биле амыдыралга бо-ла таваржы бээр нарын байдалдарны база ол айтырыгны шиитпирлеп болурунун аргаларын хереглекчилерниң эргелерин камгалаарының талазы-биле специалист А.Сайдының удуртулгазы-биле тургусканы уран көрүдделерниң чигжээне көрүп өөрөнгөн.

☆Спорт ☆волейбол ☆Спорт ☆волейбол ☆Спорт

ЧЕМПИОН КОМАНДАЛАР ИЛЕРЭЭН

Өөреникчилерниң часкы дыштанылгазының үзүндө чер-черлерге янзы-бүрү маргылдаалар хөйү-биле эрткен. Оларның эң колунга март 29-тан апрель 1-ге чедир Кызылдың “Херел” спортзалга болгаш И.Ярыгин аттыг спорткомплекске эрткен элээди оолдар болгаш уруглар аразында хол бөмбүүнге маргылдааны хамаарыштырар. Бо маргылдааны “Тыва Республиканың бирги Президентизиниң VII кубогу” деп шын адаар. Чылдың эртип турар маргылдаага республиканың кожууннарындан болгаш хоорайларындан командалар боттарының белеткелин көргүзүп, тиилелге дээш туржуп турар. Бо чылын оолдар болгаш уругларның 18-18 командалары аңаа киришкен.

Дөрт хүн иштинде уламчылаан чидиг демиселдин түңнелинде, кайы-даа таладан дөрт-дөрт шырак команда арткан. Уруглар аразында республиканың чемпиону атты Барыын-Хемчик кожуунунун уруглары база катап чаалап алганнар. Олар түңнел оюнда тиилелгени канчаар-даа аажок чидиг демиселге Чеди-Хөлдүн командазындан “былаап” алыр аргалыг болганнар. Ам чемпион кыстар-биле таныжынар, ол дээрге Чодураа Хомушкү, Ай-Суу Саая, Майя Томбулак, Алена Саая, Нонна Херел-оол, Сайлык Маадыр-оол, Яна Монгуш болгаш Айлан Сарыглар-дыр. Уругларның тренери Чойгаана Донгак.

Үшкү черни Каа-Хем кожуунунун командазы ээлээн. Бо кожуунунун командазы эрткен чылын дөрткү черни алган турган, ынчап кээрге, чыл келген тудум чедиишкенин экижидип турары ол.

Солун оюннар элээди оолдар аразында болган. Оларның оюннарын көрүксээн аарыкчылар дөрт хүн иштинде “Херел” спортзалды долдур олуруп турган.

(Төнчүзү 3-ку арында.)

Өөредилгези эки

• Силерниң үе-чергеңер

Мергенмаа КЫРГЫС

— Кызылдың №15 лицей-ниң 5 “в” класында өөренип турар. Ооң өөредилгези эки. Бирги, ийги улдуннарны 4-5 демдектерге дооскан.

Мергенмаа лицейде культура яамызының актив кежигүнү, ынчангаш байырлалдарда класынга янзы-бүрү хемчеглер организаастаарынга башкызы Наталья Доржуевна Кууларның бирги дузалакчызы.

Ол хостуг үзүндө чурттунарынга, коргунчуг чечен чугаалар номчурунга, бодунун холу-биле янзы-бүрү материалдарда баш кыстырарлар, баш боор резиннер кылырынга база футболдаарынга ынак. Мергенмаа авазынга болгаш кырган-аваларынга бажың ажылы кылырынга база дузалажып турар.

Урана МОНГУШ.

Чурук авторнуу.

• Мөөрей

“ХАМНААРАК” - АЙДАНА ХУРБАА БОЛГАН

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылда Улусчу чогаадылга бажынынга республиканың өөреникчи уругларының аразынга эстрада ырларынга ээлчеглиг “Хамнаарак-2007” конкурзу болуп эрткен. Хар-назы аайы-биле эртип турар бо конкурстун киржикчилериниң саны чыл келген тудум өзүп, уруглар аразында нептергей апар чыдар. Бо чылгы жюри кижигүннеринин санап турары-биле алырга, конкурска киришкен уруглар эки белеткелдин көргүскеннер. Оларның хөгжүм каасталгазы база экижип турар.

Эң бичини — 6-9 харлыг уруглар, оолдар аразында конкурска Каа-Хем кожуундан Сайдай Монгуш бирги чергеңиң дипломун чаалап алган. Ооң ыры

башкызы Буян Монгуш болуп турар. Ийги-үшкү черлерни Кызыл кожуундан Рулате Монгуш биле Чеди-Хөл кожуундан Дайра Монгуш үлөшкеннер.

Ортумак бөлүктүн уругларының (10-13 харлыг) аразында 1-ги черни Кызыл хоорайдан Эртине Тумат ээлээн. Ону ТР-ниң алдарлыг артизи Эльвира Токулак эки белеткээн болган. Ийги черни Тес-Хемден Шынгыраа Ондар алган, а үшкү черге Кызыл кожуундан Айдаш Ооржак төлөптиг болган.

Элээди оолдар, уруглар аразында конкурска Кызыл хоорайдан Ксения Коновалова шылгараан. Ону база ТР-ниң алдарлыг артизи Софья Кара-оол белеткээн. Ийги черни база-ла Кызыл хоорайдан Саян

Дембирель алган. Бо оол конкурска боду белеткененин жюри кежигүннери онзапал демдеглээн. Ону Кызылдың “алдын үнү” деп үнелээннер. Үшкү черни Сүт-Хөл кожуундан Чойгана Монгуш ээлээн.

Эстрада ырларының уруглар аразында “Хамнаарак-2007” республика конкурзуунун Гран-при шаңналын Улуг-Хем кожуундан Айдаана Хурбаа чаалап алган. Ооң ыры башкызы Чойгана Куулар. Айдаананың чараш ырлары жюри кежигүннериниң эң бедик үнелелдерин алганы ол.

Конкурстун тишлекчилеринге дипломнары болгаш өртектиг белектерни тывыскан.

Айдың САҢДЫЙ.

Сылдыска чагаалар

Жандагайты школазынын 3 "в" класынын
өөреникчилери бижип тур

БИСТИҢ КЛАЗЫВЫС

Бистиң 3 "в" класста 20 өөреникчи бар. Башкывысты Татьяна Элдик-ооловна Дагбыш дээр. Музыка башкызы — Чодураа Валентиновна Дамбаа. Англи дылды Упсуна Вадимовна Кенден, орус дылды Алдырмаа Алдынооловна Сай-оол, күш-

культураны Виктор Чүлдүм-оолович Кыргыз эр-тирип турар.

Клазывыстың тергиниң эки өөреникчилери Айза Сай-оол биле Айыраа Сат. Артканнары 4-5 демдектерге өөренип турар.

Сюзанна САМБА.

СПОРТКА ЫНАК БИС

Мен хостуг хүреш секциязы барып турар мен. Секцияда 12 кижилер бар бис. Тренеривисти Александр Монгушович Достай дээр.

Эрткен чылын Солчур суурга болган маргылдаага мен тиилеп кагдым.

Тыва хүрешке база ынак мен. Тренеримни Шолбан Донгак дээр. Ол хостуг хүрешке чемпион башкы.

Клазымда черле спортка ынактар хөй. Эштеримбиле футбол секциязы база барып турар бис. Башкывысты Айлык Болай-оолович Дун дээр.

Шораан ООРЖАК.

ӨГ-БҮЛЕВИС НАЙЫРАЛДЫГ

Мээн авамны Алдырмаа Алдынооловна, ачамны Чыргал Кууларович Сай-оолдар дээр. Авам школада орус дыл башкылап, ачам каайлы черинде чолаачылап ажылдап турар. Дуңмам Чоргаар ийи класста.

Бистиң өг-бүлевис найыралдыг, солун чурттап турар бис. Хостуг үевисте кырган-авам,

кырган-ачам сугнун аалынга барып дузалажыр, каттаар, тооруктаар бис.

Ачам биске Абакан хоорайда зоопаркты көргүскен. Аңаа бис дуңмамбиле сарбашкыны аажок сонуургадымыс. Кызылга цирк кээрге, бо-ла көөр бис. Ада-иевис бисти эки өстүрүп, кижизидип турар.

Айза САЙ-ООЛ.

КЫРГАН-АВАВЫС — БАШКЫ

Мээн кырган-авам Тамара Сааровна Ооржак школада социал педагог. Ол — хүндүлүг башкы.

Кырган-ававыс биске амданныг алыш-чеми кылып бээр. Дуңмам Сыргабиле кырган-ававыска дыка ынак бис.

Чинчи ООРЖАК.

АҢЧЫ ЫТТАР

Мээн ийи ыдым бар. Улуг кызыл ыдымны Лайка дээр. Ол дыка диңизээр. Бичин ыдым — Тайга. Ол дыка чараш, чаптанчыг ыт. Адын бодум адап алган мен.

Ачам-биле диңизээрде ийи ыдымысты элertип алып бис. Тайга ээре бээр-ге, соондан чедэ бээрге дыт кырында диңиз олураар. Кончук аңчы ыт чүве.

Ыттарымын кайызынга-даа ынак мен.

Сайдам ТАС.

ЧАГЫГ-СҮМЕЗИН БЕРИП ЧОРУУР

Мээн кырган-авам Дина Маадыр-ооловна Биче-оол 60 харлыг. Ол орук черинде бухгалтер.

Кырган-авам угааныг, эки. Менээ хепти садып бээр. Кижиге чагыг-сүмезин берип чоруур. Мен кырган-авамга дыка ынак мен.

Света СААЯ.

САЙЗЫРА-ПА!

Кижилер бүрүзүнүн төрөөн чери ат-сыптыг. Ол аттар тус чериниң чаян будужу, амыдырал-биле холбашкан болур.

Мээн төрөөн суурумунун ады Алдан-Маадыр. Оон адын бистиң маадырлыг алдан ада-өгбелеривистиң амыдыралдын бергезинге шыдашпайн, тура халчыл, байлар-биле демисежип, уругларынын келир үезин бодан өгбелеривиске тураскаадып адаан.

Шанда бистиң суурувусун орунга шупту кызыл-кыыл хараганнар турган дээр.

Баштайгы бажыңнары теректерден, малгайтан сомап кылгаш, тудуп турганнар. Чоорту бажыңнары хөйүн тудуп, улус сууржуң байдалче кирген.

Амгы үедэ суурувустуң кудумчулары делгем, узун болгаш арыг-сигиг. Эң-не узун кудумчувусту, клувувусту алдан-маадырларның башгыңчызы Сам-бажыкка тураскаадып адаан.

Суурда ийн каыт школа, садыглар, эмелге, почта салбыры, уран чүүл школазы, уруглар сады база Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин салбыры бар.

Суурувустуң чону тараа-

ны тарып, мал-маганны хөйүбиле өстүрүп урар. Чай кээрге чурумалдыг Манчүрек деп черже мал-маганын чайлагалдып, көжүп чоруптарлар.

Ада-өгбелеривис чурту болур төөгүлүг суурувус база бир улуг маадыр хоорай-суурларга демей кылдыр өзүп, сайзырап кээрин күзеп чоруур мен.

Өскөн төрөөн чараш суурум Алдан-Маадыр Алаш биле Хемчик хемнериниң белдиринге ам-даа өзүп сайзырала! Төрөөн суурумга, чонумга чоргаарланып чоруур мен.

Маша МОНГУШ,

4 класс,

Алдан-Маадыр школазы.

БУРУНГААР КӨРҮЖҮВҮС — ТЫВАВЫСТЫҢ САЙЗЫРАЛЫ

Эрээн-шокар чуртталгада Эш чок чүве каяа турар. Эглип келбес чуртталганы Эштиг-өөрлүг эрттирип аар.

Шынап-ла, кижиниң чоок эштери дег эң-не эргим кижилер кайда боор. Кижилер бүрүзүнүн шынчы, бүзүрелдиг эш-өөрү турар.

Чүгүле кижилер эвес, бисти долгандыр хүрээлеп алган бойдузавуста бүгү-ле дириг амытаннар эштерлиг, өөр-өнер чоруур болгай. Үнген үнүжүвүс-даа, аккан хемивис-даа, частып оран чечектер-даа демей-ле өөрлерлиг үнүп, агып, өзүп турарын билер бис. Оларга чер база-ла чөмгөрөкчи иези болуп турар.

Кижилер эш чок чоруур болза, чартымы чок кижиле демей дижири-ле шын. Каян кижини долгандыр эш-өөрү бүргөп алган турар болза, ол боду-даа, эштери-даа аас-кежиктиг болур деп бодаар мен. Арын-шырайы-даа, сеткил-сагыжы-даа чоргаарал болгаш улуг өөрүшкү-биле долган турар. Сагыш-сеткилди бүргөй алган кударалды-даа, чүрөк долган өөрүшкүнү-даа кижиниң эш-өөрү дөңгө үлөжир.

Ынчангаш эң-не чоок, эргим эштеримниң дугайында бижикседи.

Оларны болза шынап-ла езулуг үлөгерлиг эштерим деп санап болур мен. Чүгө диге доозазы дузаар-гак, биче сеткилдиң, хүндүлээчел база оожум, топтук аажы-чаңныг улус. Чаңгыс иениң ажи-төлү дег, шуптувус бот-боттарыныска ынак болгаш аажы-чаңгыс-даа демей деп болур. Ажыл-ишке шупту хандыкшылдыг, өөредилгеге сундулуг, спорттун волейбол, баскетбол, хүреш, теннис хевирлеринге сонуургалдыг. Танцы-самга, ыры-шоорга салым-чаянныг дээш эштеримниң аразында кандыбыз чок дээр!

Чоргаарланып эштеримге: Мара Монгуш, Сылдыс-маа Күжүгет, Чаяна Монгуш база ол ышкаш эр эштеривис: Арат, Мөңгүлек, Начын, Айдыс Т., Кежик, Айдыс К., Херел, Сайдаш хамааржыр.

Өгбелеривистиң чинге сөглээни "аразындан суг акпас" дээни дег, шынап-ла, найыралымыс кан дег быжыг. "Демниг саскан те-

ве тудуп чиир" деп угаандыгыг үлөгер домакта ханы утка сиңниккен. Боду-даа кээрге найыралы быжыг, чаңгыс аай, демниг болур болза, чүнү-даа чедип ап болур. Бистер мурунуска салган сорулгавысты шупту бир дем-биле албан чедип алып чаңчылдыг бис. Найыралымыс бо чарт сөглөөн үлөгер домакта ышкаш болганынга өөрүвес аргавыс чок.

Кижилерниң аразында найыралы эки болур болза-ла, долгандыр турар бүгү-ле чүүлдерге эки салдарлыг болур болгаш нинтиелге-даа улуг ажык-дузаны чедирер аргалыг.

Бистиң бичи Тывавыска безин чон аразынга быжыг найырал херек дээр-зин сөөлгү болуушкуннар көргүзүп турар. Чүгө диге, тыва чонувус бот-боттарын хүндүлөжир, аразында кожун, суур, хоорай дээш ылгашпайн, найыралдыг эки чурттаар болзавусса, биче чуртувустуң сайзыралы бүгү бидип, найыралдың дээди чадазынче үнүп келириниң аргазы бар.

Бистерниң эжишкилерниң, келир өйгө бурунгаар көрүжүвүс — Тывавыстың сайзыралы, оон келир үедэ салгалдыг аргасүмелиг, үлөгерлиг болуру база каяа-чараш бойдулустун байлаан черле үрөгдөп, төтөгөлдөйөн. Ону камгалап-карактаары болгаш чонувустуң "эртине-даш" дег быжыг найыралдыг болурунга үлүүвүстү кирири болур.

Тывавыстың ангы-аңгы булуңнарында бистер ышкаш найыралдыг өнүктүр кайы көвей. Олар база бистиң-биле бир демей бурунгаар сорулгалыг келир үежэ бүзүрелдиг базымы-биле басып оорлар дээрзинге бүзүрелниң улуг.

Каас-чараш Тывавыстың келир үези бистерден хамааржыр.

Ынчангаш аравыста найыралдыг болуп, шупту бурунгаар, ак орукче чүткүп органымыс-да дээр боор!

Белекмаа ООРЖАК,

Чыраа-Бажы ортумак

школазынын

11 "в" класынын

өөреникчизи.

«Эврика» төптө

АМЫДЫРАЛ ХАЙНЫЫШКЫННЫГ

3

Кызыл кожуунун өө-тө килдизинин чанын «Эврика» немелде өө-тө төүдө амыдырал хайнышкынныг. Аңаа акнеде санында кан-ла бир конкурс болур.

Бүгү делегейиниң херэеженер хүнү — Март 8-те «Мисс краса» деп мөөрей болган. Ону төптүн өөредилге эргелекчизи М. В. Монгуш организастан. Бо солун мөөрей Сагаан Базыр-оол аттыг культура бажыңыга эрткен. Уруглар маңаа боттарынын сагынгырын-тывынгырын, сценага алдынып билерин, черле бүгү талазындан салым-чаянын төлөптии-биле бадыйткааннар. Ынчалза-даа тергиннериниң тергини — «Мисс краса» **Олча Ондар**, а өске номинацияларга Солаңгы Салчак, Айлаана Монгуш

олар болганнар. Бо мөөрейни төптүн удуртукчузу Ч.Б. Шалык болгаш Каа-Хем суурнун чагыргазы деткип, акшаландырган.

А март 16-да «Хамнаарак-2007» мөөрей болган. Ону эстрада башкысы С.М.Комбу-Сюрюн эрттирген. Мөөрей солун болгаш көрүштүг болган.

Чуруктарда: 1 — «Мисс краса» мөөрейниң киржикчилери; 2 — «Эврика» төптүн уруглары; 3 — «Хамнаарак-2007» мөөрейниң киржикчизи Күдере Шалык.

«Эврика» төптүн журналистика бөлгүмүнүн уруглары.

☆Спорт ☆волейбол ☆Спорт ☆волейбол ☆Спорт

ЧЕМПИОН КОМАНДАЛАР ИЛЕРЭЭН

(Уланчызы, Эгези 1-ги арында).

Апрель 1-де, маргылдаанын сөөлгү хүнүндө, түннел оюннар болган. 3-кү чер дээш баштай Кызыл кожуун биле Сүт-Хөл кожуунун оолдары ужурашкан. Маңаа бир чугаалап каар чүве чүл дээрге, Кызыл кожуунун оолдары республиканың эрткен чылгы чемпионнары болур. Олар бо чылын чүгө үшкү чер дээш ойнаар аргалыг болганнар. Сүт-хөлчүлдериниң оюну эки, халдаашкыннары чидиг болза-даа, Кызыл кожуунун оолдары оларны-биле беш партия ойнааш, тиилеп алыр аргалыг болганнар. Кызыл кожуунун командазы ынчалдыр үшкү черни ээлээн.

Бирги чер дээш Чөөн-Хемчик биле Каа-Хем кожууннарының командаларының аразында демисел база кончук чидиг байдалга эрткен. Кайы-даа таланың аарыкчылары «Каа-Хем!» болгаш «Чөөн-Хемчик!» деп алгыржып, боттарынын ынак командазын деткип, хей-адын көдүрүп турганнар.

Бо оюнун баштайгы ийи партиязын Чөөн-Хемчиктин командазы ойнап алган. Үшкүзүндө уттуруп алдылар. Ынчалза-даа дөрт дугаар партияны чөөн-хемчикчилер 25:22 сан-биле тиилеп алгаш, хол бөмбүүнге республиканың элээди оолдарынын аразында бо чылгы кубогунун эдилекчилери апарганнар. Тиилекчи командалың кежигүннери бо-дур: Кайгал Донгак, Аяс Монгуш, Араптан Санаа, Кежик Кара-Сал, Айдын Сат, Григорий Куулар, Буйан Монгуш, Баир Монгуш, Саян Ооржак. Тренери Альберт Ооржак.

Маргылдааның тиилекчи командаларына ТР-ниң бирги Президентизиниң кубоктарын, ойнакчы болгаш тренер бүрүзүнге 500 долларларын, алдын медальдарын, дипломнарын болгаш өртектег белектерин тывыскан. Ийиги-үшкү шаңналды черлерин ээлээн командаларынын кежигүннери база мөңгүн болгаш хүлөр медальдар, дипломнар болгаш өртектег белектер-биле шаңнаан.

Бо маргылдааның эки ойнакчыларындан элээди уругларын болгаш оолдарын Тываның чыныгы командаларын тургузар.

Айдын САНДЫЙ.

КАЛЧАА ААРЫЫ АЙЫЫЛДЫГ

Калчаа аарыы (сүтүн кор-тук) — төп нерв систем-дизиниң аарыы. Калчаа аарыы муң-мунуң бээр эмнелтигмес ш-өлүмгө чедирер аарыг. Аарыының таралдычы-аарус. Калчаа аарыындан амытаннар аарып болур, аажок олуттар аймааның нер, дилгилер, пессетер, ширинг дилгилер, ыттар, өрүлөр) аразында бо-ла деп тыгы бээр.

Калчаа аарыының вирузу өткө аарыг амытаның аажок черлеринден бол-мездешкиннерге чараа-штында тараар.

Калчаа аарыында аажок аарыг амытаның аажок черлеринден бол-мездешкиннерге чараа-штында тараар.

Калчаа аарыында аажок аарыг амытаның аажок черлеринден бол-мездешкиннерге чараа-штында тараар.

Калчаа аарыында аажок аарыг амытаның аажок черлеринден бол-мездешкиннерге чараа-штында тараар.

Калчаа аарыында аажок аарыг амытаның аажок черлеринден бол-мездешкиннерге чараа-штында тараар.

Калчаа аарыында аажок аарыг амытаның аажок черлеринден бол-мездешкиннерге чараа-штында тараар.

Калчаа аарыында аажок аарыг амытаның аажок черлеринден бол-мездешкиннерге чараа-штында тараар.

Калчаа аарыында аажок аарыг амытаның аажок черлеринден бол-мездешкиннерге чараа-штында тараар.

муңгак апаар. Эгезинде ол өөренген чемин чип турар, ынчал-зажок чоорту янзы-бүрү, чивес чүүлдерин: даш, саазын, дову-рак дээш өске-даа бокту чип турарын эскерип болур. Оон кузуп эгелээр болгаш угааны бак-сырап эгелээниниң демдектери көстүп эгелээр. Бир көскү дем-дээ: тунук, үзүк-үзүк ээрер бо-лур. Ызырткан чери аараанын-дан-на боор, оозун бо-ла ызы-рып каап, чылгап, дырбаар.

Чоорту дүвүрээзиниң байдалы күштелип, кижиле бол-ганынче халдаар: бодунун оол-дарын, ээзин безин ызырып бо-лур. Багда үзүк-үзүк ээрер бо-лур. Ызырткан чери аараанын-дан-на боор, оозун бо-ла ызы-рып каап, чылгап, дырбаар.

Өлүмнүг аарыгы бодун-че халдатпак диге, шак ындыг ыттын аксын ажыдып, боостая-зын көрүп черле болбас.

Калчаа аараан динистер колдуунда база шак-ла ындыг содаачы байдалдыг болур.

Мыйыстыг бода малдың калчаа аарыы база колдуунда содаачы байдалдыг. Калчаа аараан инек даады эдер, көрү-жү дүвүрелдиг, чивес чүүлдер чип, аксылдан чараазы төктүп турар. Ызырткан черин даады дырбап, тепкилеген турар. Ка-

жаага тургаш ханаларже чүт-күп, мыйызын сый үзүп, чыда дүжүп, оон хеп-хенертен тура халып, канчаар-даа аайын тып-пастаар. Өске амытаннар, ыт-тар көргөш канчаар-даа аажок кылыктанып, оларже халдаар. Ылангыя калчаа аараан буга-лар чангыс оларда өске малга айыылды тургузар. Аарыг 2-3 хүн кедерээр болгаш 4-6 хо-нукта мал өлүп болур.

Шээр база чылгы мал-дың калчаа аарыынын демдек-тери бода малды-биле дөмей.

Кижиниң калчаа аарыы — дыка аар болгаш өлүмнүг аарыг. Эгезинде ызырткан чер кижир, аарыыр. Оон чоогунда нерв удазыннары тыртыннаар, аарыыр. Аарыг кижиле аана-ла дүвүрөп, коргуп, муңгарлап, эди бичин изири. 1-3 хонганда суг ижерге азы ижер дээрге база суг даажыңга безин боостая-нын шыңганаары сирленейинип аарыыр, ыттыкыр сөс, эжик соктаан дааш, чидиг чырык, салгыңга безин тыртып аарыыр болгаш аарыг кижини өлүмгө чедирер.

Бистин республиканын девискээринде калчаа аарыы негтереп турар чер чок, ын-чалзажок инфекция кожа чыдар девискээрлерден тыттып, тарап турган таварылгалар чаңгыс эвес удаа болган.

1979 чылда Улуг-Хем кожуунун Шанчы деп черге 3 кижини калчаа аарыг бөрү ызырган соонда, 2 кижиле калчаа аарыындан өлгөн. 1987 чылдын

апрель-июньда Барыын-Хем-чик кожуунун Аксы-Барлыкка дилгилер мал болгаш ыттарже халдаан соонда, ол мал-маган, ыттар калчаа аарааш өлгөн.

1989 чылдын январь 9-та «Шара-Суур» заставазындан 40 км. черде Нарын-Гол хем чоогунга кызыгааржыке бөрү халдаан. 1996 чылда Эрин ко-жуунун Нарын суурун мал-чын коданнарынче дилгилер халдаан соонда, оларга ызырт-кан мал-маган, ыттар өлгөн.

Бо бүгү таварылгаларга калчаа аарыы Омскинин эртем-шинчилел институтунун лабо-раториязынга бадыйтаттыгын.

Бо чылын база калчаа аарыының талазы-биле нарын байдал тургустунган. Январь 26-да Мөңгүн-Тайганың Кызыл-Хая суурда Чинге-Сай-Ак-сы деп черге бөрү коданга тур-ган төрүүр хойларже болгаш кижикке халдаан. Февраль 27-де Улуг-Хем кожуунун Көк-Чыраага коданче кирген дилги оглун аалды ээзи өлүргөш, вестеринария албанынга хы-надыры-биле эккелген. Бо ийи таварылганың кайызынга-даа калчаа аарыы бадыйтаттыгын.

Республиканың девискээ-ринге калчаа аарыынын дем-деглеттингени-биле холбаштыр калдавырлыг аарыгга удур хемчеглерин алыры-биле база методиктиг дуза кадары-биле Мөңгүн-Тайга кожуунга 3 удаа барган. Олар бо аарыгга удур 6 чадалыг профилактиктиг тарылганы 55 кижиге кылып турар. Ынчалзажок аарыгның нарынны биле тура 3 дугаар

тарылганы 2 кижиле албаан. Дөрткү тарылганы эртер ужу-рут 30 кижиге кылган. Бөрүге ызырткан хамаатының байда-лы чүгээр. Ол март 23-түн хүнүндө 5-ки тарылганы алган, эмчиини хайгааралында. Ко-жуун эмнелгенин ТР-ниң Ка-дык камгалап яамызынга бо аажыл талазы-биле хүн бүрүде мелээр кээп турар.

Чоокко 5 чылда Алтай, Красноярск край, Хакасия, Новосибирск облазынга черик амытаннарның калчаа аарыы демнелгенин турганын алгаш көөрге, инфекция чоок чыдар девискээрлерден кирген.

Кижилер аразында кал-чаа аарыынын профилактика-зынга бир-де дугаарында чер-лик дигит амытаннарга, мал-маганга ызырткан кижилерин дүргөн эмчи дузынга келгени чугул черин ээлээр.

Калчаа аарыы тарап эге-лээн кижиге амгы үениң дем-нишпазы дуза кадып шыдава-даа болза, 1885 чылдан кай-гамчык француз эртемден Луи Пастерин чогадып тыпканы аңаа удур вакциназын үс-шаанда сыкырткан кижини камгалап болур.

Аарыгның таралдычылары — дилгилер, бөрүлөр, черлик ыттар болгаш динистерин узуткаары, мал-маганы болгаш ыттарны доктаамал хайгаарал эскерери, чурумга тургузары калчаа аарыы-биле демнелгенин эге хевир болур.

Светлана СЕЛЕЗНЕВА,
Россияның Хергелекчилер
хайгааралынын ТР-де
эргелекчи специалист
эксперди.

Б
О
Й
Д
У

ЗУВУС

Бистин суурувус чоогунда бойдустан чайгаар бүткен. үнелиг, чараш, "дөргөн бир" деп ыяш бар. Бо ыяш суурувустан 2 км черде арыг иштинде өзүп турар. Каасталга болуп үнүп келген бо ыяш дөргөн бир деп санны көргүзүп турар. Дөрттү — хадың

ОНЗАГАЙ ЫЯШТАР

ыяш, бирээни — терек тургузуп турар. Хадың-биле теректин дазылы чангыс черден үнүп келген. Шаанда улуг улус кожаланчак кылдыр үнүп келген ыяштарны тел ыяш деп адап чораан. Суурувус чанында ыдык, чараш, мындыг ыяш өзүп турар. Бистин клазывыс ол ыдык ыяшты чарашсынар болгаш камгалап-кадагалаар ажылдарны чорудуп турар. Чайгы үеде бо ыяштар дыка чараш, хадың ыяш ногаан хевин кедипкеш, сырғала-

рын кыстыныптар, терек калбак ногаан бурулерин херип, улам аян каастаныптар.

Школавыста эконокпаларны класстарга үлегилеп каан. Класс бүрүзү эконокпазын чылдын дөрт үелеринде аштап-арыглап, шинчилел ажылдарны чоргузуп турар. "Дөргөн бир" деп шак бо чараш ыяштын чанынга бистер чайын дыштанып, волейболдап, кыжын чанында агып чыдар сугга конькилеп ойнаар бис.

ЭКОКОКПАВЫС — ХАРААЧА-ЭЭР

Бистин клазывыстың эконокпазын "Хараача-Ээр" деп адаар. Эконокпа суур чоогундан 5 км. черде турар.

— Чүге бо черин ынчаар адааныл? — деп улуг улустан айтыраарымыска:

— Шаанда кидис өглерин хараачаларын шевер улус мында өзүп турар хадың ыяштардан кылып турган,

оон бээр бо черни "Хараача-Ээр" деп адай берген — дээр болдулар.

Бис клазывыс-биле эконокпавыска барып шинчилел ажылдарын чоргузуп, дыштанып алыр бис. Хараача-Ээрге бо кыжын бора-хөкпештер, каарганнар, ала-саасканнар кыштаан. Куш-каштарга үш девискээр черде

уяларны аскан бис. Кышкы үелерде эконокпавыстын чанынга эликтер бир-ийи болуп алган база четкилеп келгилээр. Часкы үеде Хараача-Ээрнин девискээринге өртке удур плакатты азар деп шийтпирлеп алдымыс.

Ак-Даш ортумак школазының 7 классчылары.

ЧАПТАНЧЫГ ЧУГАА

Айдың 3 харлыг:

Ада-иези чаа квартира алган. Оларкожалары-биле бир дөмей эл-селин азып, хүнүздүр туулбу хана соктааш, дыштанып олурганнар. Шылап турулкан ачазы оглунга чүрээниң согуун сонуургадып дыннадыры-биле хөрээнге ооң кулаан чыпшыр туткан. Айдың кезек дыннаалааш, ачазының хөрээнге айтыкаш, кыска түннел үндүргөн:

- Ачай, иштинде кожаларымыс соктанып турлар!

Аманың салат

"ХӨГЛҮГ КОЙГУНЧУГАШ"

Морковту экидир арыдыр чүп, аштап каап-каш, бичии бистиг дүрбүшкө дүрбүкеш, лимон суун, сметана, кадырып каан фруктулар (үзүм, кара слива) немээр. (Кара сливаны бичиледир кезип алза эки).

ХАЙГААРАЛ ХЕРЕК

дарны тургузуп турар бис.

Уруглар боттарынын хостуг үезин шын эвес ажылдап турары хомуданчыг. Хоорай школаларының башкыларынга болгаш ада-иелерге сүмелээривис болза, назы четпээн уругларны спортчу секцияларже, ыры-хөгжүм бөлгүмнеринче хаара

дыннаптаан дээш хомудуп турар. А шынында уруглар атсывын меге адап бергени дээш боттары буруулуг болгай.

Төптүн ажылдакчылары ада-иелер болгаш школалар, школа-интернаттар-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Февраль айда Кызылдың №5 гимназиязының 5-8

2007 чылдың ийи ай дургузунда корум-чурум үрзэн назы четпээннерни түр тудар төпче 67 элээдилер кирген.

тудуп, эки хайгаараар херек. Ынчан уругнуң чер кезип, тояар чайы чок болур.

Төпче кирип турар чамдык уруглар, оолдар ада-иениң ат-сывын, өөренип турар черин чажыраар. Ынчангаш үе-шаанда ада-иениңге, кижизидикчи башкыларынга хүлээдил бээр дээрге, болдунмай баар. Бо таварылгада чамдык ада-иелер дораан

класстарының ада-иелери болгаш башкылары төпте турар уругларга ойнаарактар болгаш өөредилге херекселдери, номнарны белекке берген. Оларга улуу-биле четтиргенивисти илередип тур бис.

Маргарита ШЫРАП,
ТР-ниң ИХЯ-ның чанында
корум-чурум үрзэн назы
четпээннерни түр тудар
төптүн кижизидикчи
башкызы.

Конкурс

"ФОТООЛЧА"

Үежилер бистер үш
Үлегерлиг, томаанныг бооп,
Шимээн-дааш чок, кончук тапты
Чиге кайгап олур бис.

Аравыста өңнүктер
Аажок чараш ойнаарактар
"Кады таптыг хөөрежил" деп,
Каткы-хөглүг сүмелей-дир.

Сайгын ТУЛУШ тырты
Ак-Чыраа ортумак школазының 4-кү класс
өөренип

БОДАА. Ы. ОДАА. И.

Бо кайгамчык амытанда кымнар чашт берген-дир?

Уруглар болгаш хоойлу

Бээр колдуунда Кызыл хоорайның болгаш Кызыл кожунуң уруглары хөйү-биле кирип турар. Олар республиканың школа-интернаттарының, "Буяныг" хоргадаал чериниң сургуулдары. Эзир-түр суксуң (пиво) ижиш алгаш, чер кезип, тояап чорааш, төпче кирип турар. Ындыг уругларнын башкыларынга административтик протокол-

СЫЛДЫСЧЫГАШ

"Океан-97" Бүгү Россия фестивалының дипломанты, "Чоңар-дун-2004" республика конкурсуның лауреады.

Түргүзүкчүлөр

Тыва Республикасының Тыва Республикасының болгаш профессионалдыг амыгы.

Кол редактор Александр ШОЮН

Редакцияның адреси: 667000, Тыва Республикасы, Кызыл, Красноармейская кудумчузу, 100, 100-бажыны, 4-кү кыт. кабинеттер 75, 76, 77, 79

ФАКС 8(394) 22-1-06-17
Телефоннары: Кол редакторун — 1-06-17
Ишти — 3-17-87. Бухгалтерияны — 3-17-87

Индекси 54246. Тираж 1957 экз. Чагыр. Россия Федерацияның Парламент, телерадиокоммуникацияның министри, Тыва Республикасының Министрияда регионнар аразының девискээр үрзэли "Сылдысчыгаш" бүртүккү. Херекчелери — Т-00015

Солуну ТР-ниң Парламент болгаш медээлер гаданы-биле комитетиниң типографиязын парлаган. Парламентке дужайы: график сууттар төнелештикте 10 мин. Херек кырында төнелештикте 9.00 мин. Редакция бижимел чуулдарга, ыргыттырса, чурун чуруткан болгаш проза чогаалдарына сыйгарылга кылбас болгаш оларны илеретпес, авторлар-биле чыгалажылга чорутпас. Солуну РФ-тин Парламент, телерадиокоммуникацияның министри, Тыва Республикасының Министрияда регионнар аразының девискээр үрзэли "Сылдысчыгаш" бүртүккү. Херекчелери — Т-00015